

OVER DE GRENS VAN HET LEVEN

Ethiek, rechten en plichten in het euthanasiedebat

Ton Vink

DAMON

INHOUD

VOORWOORD	13
Hoofdstuk 1 EEN GOEDE DOOD	17
1. Het Europese Hof	17
1.1. Pentobarbital, betrouwbaar en verantwoord	18
1.2. Geen schending art. 8 EVRM	19
1.3. Een les uit Haas t. Zwitserland	20
2. Een goede dood	21
2.1. Gestalten van een goede dood	22
Met leven ophouden	23
Wegglijden in de ‘eeuwige slaap’	25
Een zelfgezochte goede dood	27
Artseneuthanasie	28
Zelfeuthanasie	30
3. Eigenschappen van een zelfgezochte goede dood	31
3.1. Zelfgezocht of zelfgevraagd	31
3.2. De rol van degene die gaat sterven is zo groot mogelijk	32
3.3. Op zorgvuldige wijze bewerkt	33
3.4. Niet in gedwongen eenzaamheid	33
3.5. In gesprek met naasten	34
3.6. Door de betrokkenen als waardig gezien	34
3.7. In rust, overgave en vrede aanvaard	35
3.8. Zelfbezorgd en zelfbeschikt	35
4. Uit de praktijk: de heer Schrijver	36
Hoofdstuk 2 ZELFBESCHIKKING	39
1. Geen absolute waarde	39
2. Zelf beschikken	39
2.1. Zelf beschikken om niet zelf te beschikken	40
2.2. Zelfbeschikking als recht	41
Natuurrecht	41

Positief recht	42
Cultuurrecht	42
3. Beperkingen aan zelfbeschikking	43
3.1. Externe beperkingen	43
3.2. Interne psychologische beperkingen	45
Waardering van kennis en zelfkennis	47
Het oordeel van anderen	49
3.3. Interne morele beperkingen	52
Verwevenheid van het bestaan	53
4. Gereflecteerde zelfbeschikking	55
4.1. De weg naar deze zelfbeschikking	55
Zelfbeschikking en verantwoordelijkheid	56
5. Uit de praktijk: Taco	58

Hoofdstuk 3 MOET IETS LEGAAL ZIJN OM HET TE MOGEN? 61

1. Illegaal	61
2. Mogen en deugen	61
2.1. De commissie-Schnabel	62
2.2. Legitiem	63
3. Doden van een ander of doden van jezelf?	64
3.1. Mag je jezelf doden?	65
3.2. Mag je een ander doden?	67
3.3. Mag je een ander vragen jou te doden?	68
3.4. Mag je zo'n vraag schriftelijk stellen 'voor later'?	69
4. Recht of plicht?	69
5. Het optreden van politie en justitie	70
6. Uit de praktijk: de heer Bijvoet	72

Hoofdstuk 4 LEGAAL OF LEGITIEM? 75

1. Niet-gehoorzamen	75
2. Een afweging van morele aard	75
2.1. Vooraf: een drievoudige uitweg	76
2.2. Vooraf: drie samenhangende vragen	79
2.3. Informatie ontvangen en verstrekken	80
3. Vrijheid en rechtmatigheid	81
3.1. Non-directieve counseling	82
3.2. Over welke informatie gaat het?	84
3.3. De macht van de staat over haar burgers	85

4.	Schade aan derden	87
4.1.	Proportionaliteit	88
4.2.	Pluralisme, tolerantie en ruimdenkendheid	89
5.	Conclusie	91
6.	Uit de praktijk: mevrouw Petersen	92

Hoofdstuk 5 DEMENTIE EN WILSVERKLARING 97

1.	De schriftelijke wilsverklaring	97
1.1.	RTE-Jaarverslag 2023	98
2.	Aangeklaagd voor euthanasie	100
2.1.	Naar de toetsingscommissie	101
2.2.	Naar Tuchtcollege en Rechtbank	102
2.3.	Naar de Hoge Raad, in het belang van de wet	104
3.	Vorderende en gevorderde dementie	105
3.1.	De olifant in de kamer	105
3.2.	Toch naar het verpleeghuis	106
4.	Vraagtekens	109
4.1.	Achter de feiten aan	110
4.2.	De schriftelijke wilsverklaring als valkuil	111
4.3.	Zelfbeschikking	112
5.	Lessen uit en vragen bij deze artseneuthanasie-casus	113
5.1.	De wilsverklaring	113
5.2.	Ongewenste euthanasie	114
5.3.	Strekking van de WTLH?	114
5.4.	Premedicatie	116
5.5.	Een goede dood?	116
6.	Tijdig verzoek of zelfeuthanasie	117
6.1.	Uit de praktijk: Beste Ton	118
6.2.	Uit de praktijk: Geachte mijnheer Vink	119

Hoofdstuk 6 EUTHANASIE EN PSYCHIATRIE 121

1.	Een ontsporend conflict	121
1.1.	Brief of brandbrief	121
1.2.	Rek en beweging in toepassing WTLH	123
1.3.	Artsenfederatie KNMG	124
2.	Pers en politiek	125
3.	Psychiatrie en zelfeuthanasie	127
4.	Uit de praktijk: Leonie	128

Hoofdstuk 7 VOLTOOID LEVEN	137
1. Een filosofisch idee	137
2. Een lange weg	138
2.1. Uit Vrije Wil	138
2.2. De Lex Pia	139
Advies inzake de Lex Pia	141
Een... commissie	142
3. Het Perspectief-onderzoek	143
3.1. De hoofdvraag	143
3.2. De conclusies	145
4. Vraagtekens bij het onderzoek	147
4.1. De leeftijd	147
4.2. De doodswens	149
4.3. Een voltooid leven	150
5. Nut en noodzaak van een Wet Voltooid Leven	152
5.1. Reacties	152
5.2. Binnen of buiten de WTLH	153
5.3. Een tweede en derde WTLH	153
5.4. De levenseindebegeleider	154
5.5. Vraag en aanbod	155
5.6. Herziene versie na advies	156
6. Een conclusie	157
7. Uit de praktijk: Loes van Bredero	157
Hoofdstuk 8 ABSOLUTE AUTONOMIE	161
1. De Coöperatie Laatste Wil	161
2. De zaak Alex S.	162
2.1. Vooraf	163
Nieuwsuur	163
Dapper of dom?	164
Een ondergrens	164
2.2. Alex S. en de (leden van de) CLW	164
Een handig instrument	166
Nabestaanden	166
3. Een crimineel samenwerkingsverband	167
3.1. De uitspraak	168
3.2. Combinatie	169
3.3. Een waardige zelfdoding?	169

4. Wim van Dijk	171
4.1. De uitspraak	173
5. Het resultaat?	173
5.1. Niet langer humaan maar normaal?	174
6. Stichting de Einder	176
7. Uit de praktijk: Jan-Ru	178

Hoofdstuk 9 RECHTEN & PLICHTEN	181
1. Recht en plicht	181
1.1. Recht om zelf te beschikken	181
1.2. Plicht om zelf te beschikken	183
2. Zwitserland	185
2.1. Doden op verzoek	186
2.2. Hulp bij zelfdoding	187
2.3. Zelfzuchtig	188
3. De Sarco	188
3.1. Wat voegt de Sarco toe?	190
4. Nederland	191
4.1. Art. 294 Wetboek van Strafrecht	192
294 Oud	192
294 Nieuw	192
4.2. Splitsing	192
4.3. Een vraagteken achter 294 lid 2	193
4.4. Uitbreiding 294 lid 1	194
4.5. Schrappen 294 lid 2	195
4.6. De zaak-Heringa	195
5. Uit de praktijk: mijnheer Zeegers	199

NAWOORD: SAMEN	203
-----------------------	-----

OVER DE AUTEUR	207
-----------------------	-----

VOORWOORD

Dat de mens, als sterfelijk wezen en zich ook bewust van die sterfelijkheid, zich bezighoudt met zijn dood als grens van het leven en met aard en karakter van die dood, is natuurlijk niet echt verwonderlijk. Het zorgt voor een zich regelmatig hernieuwende discussie en ook deze publicatie past in dat kader. Want we hopen na een *goed* leven uiteindelijk toch ook op een *goede* dood – al zullen we zien dat die diverse gestalten aan kan nemen.

Nederland heeft op dit terrein steeds een opvallende rol gespeeld, natuurlijk door de in 2002 in werking getreden “euthanasiewet”, maar daarnaast ook door de groeiende roep om een zo groot mogelijke zelfbeschikking inzake zo’n “goede dood”. En dan rijst natuurlijk de vraag: liggen er hier grenzen, en zo ja, waar en welke?

Bij het bepalen van de mogelijkheden en grenzen binnen deze materie speelt in de huidige discussie Europese jurisprudentie een belangrijke rol, een rol waarvan het belang verder groeiend is, ook al gaat dat, net als de ontwikkeling van die jurisprudentie zelf, langzaam.

Maar de actualiteit blijft zich wat betreft het thema van dit boek – euthanasie, zelfbeschikking over het eigen levenseinde, en de daarmee verbonden rechten, plichten en verantwoordelijkheden – voortdurend verder ontwikkelen, en dat zorgt ook weer voor geheel nieuwe en actuele ontwikkelingen.

Zo’n nieuwe ontwikkeling is bijvoorbeeld de discussie rond euthanasie en dementie, vanwege de tot nu toe enige keer dat een arts vervolgd werd na en vanwege het honoreren van een euthanasieverzoek op grond van een schriftelijke wilsverklaring, een zaak waarin de Hoge Raad in 2020 opvallend vonniste “in het belang van de wet”.

Actueel is ook de commotie die in 2024 ontstond binnen de discussie rond euthanasie en psychiatrie, waarbij het met name de verzoeken om euthanasie van (zeer) jonge patiënten betreft die voor onrust zorgen.

En dan is er ook nog het in 2023 hernieuwde voorstel voor een Wet Voltooid Leven binnen de discussie rond euthanasie en voltooid leven, een langdurige discussie waaraan een concreet voorstel tot wijziging van artikel 294 Sr. wellicht een eind zou kunnen breien.

Tot die actuele ontwikkelingen behoren daarnaast ook de diverse rechtszaken die afgelopen jaren (2023, 2024, 2025) gevoerd zijn tegen leden en ex-leden van de Coöperatie Laatste Wil (CLW) in verband met het door de CLW ontdekte “laatste-wil-middel”, natrium-azide.

En tenslotte is er, aan dat laatste aansluitend, de overtuiging dat het bij de discussie rond deze zelfbeschikking niet alleen gaat om het opeisen van rechten, dat gaat moeiteloos, maar ook om het kunnen en willen accepteren van bijbehorende plichten en verantwoordelijkheden. Anders gezegd: wijzen die ontwikkelingen hier niet ook op het bestaan van morele grenzen?

Voor de tekst van deze publicatie¹ heb ik onder andere gebruik gemaakt van gedeeltes van twee eerdere boeken uit 2017 (*Een Goede Dood. Euthanasie gewikt en gewogen*) en 2018 (*Onder Eigen Regie. Zelfeuthanasie belicht*) die, na uitverkocht te zijn, niet meer werden herdrukt. Die gedeeltes zijn uiteraard aangepast en geactualiseerd want er is, zoals aangegeven, sindsdien het nodige gepasseerd.

Daarnaast hebben passages uit enkele artikelen over actuele zaken rond deze discussie die ik schreef voor onder andere het tijdschrift *Filosofie & Praktijk* ook een plaats gekregen, opnieuw waar nodig aangepast en geactualiseerd.

Om te beginnen gaat Hoofdstuk 1 op zoek naar de betekenis van een *goede dood*. In Hoofdstuk 2 onderzoeken we de rol en betekenis en het gewicht van zelfbeschikking. In Hoofdstuk 3 stellen we de vraag of iets legaal moet zijn om het te mogen, waarna Hoofdstuk 4 aansluitend het verschil tussen “legaal” en “legitiem” nader thematiseert. Daarna gaat in de Hoofdstukken 5, 6 en 7 de aandacht uit naar achtereenvolgens dementie en schriftelijke wilsverklaring, euthanasie en psychiatrie, en voltooid leven. Hoofdstuk 8 gaat vervolgens in op de gebeurtenissen rond het optreden van de Coöperatie Laatste Wil en de

1 Met dank aan Govert den Hartogh voor zijn commentaar en kritiek op een eerdere versie van deze tekst. Voor de definitieve versie is uitsluitend de auteur verantwoordelijk.

vervolging van hun leden en ex-leden. En ten slotte, *last but not least*, bespreekt Hoofdstuk 9 de vraag naar het bestaan van rechten & plichten en de bijbehorende verantwoordelijkheid, voor wie zelf over het eigen levenseinde wil kunnen beschikken.

In dit laatste hoofdstuk werpen we in verband met die rechten en plichten nogmaals een blik op artikel 294 Sr. dat hulp bij zelfdoding strafbaar stelt, nu met – na een uitstapje naar Zwitserland – daaraan toegevoegd een concrete suggestie voor een wijziging van het bewuste artikel om de juridische grens te verleggen en om ruimte te creëren voor het op verantwoorde wijze kunnen *ontvangen* en *verlenen* van “hulp bij zelfdoding”, zónder dat de zelfbeschikking van betrokkenen daaraan opgeofferd hoeft te worden en zónder dat de positie en belangen van “kwetsbare personen” uit het oog wordt verloren.

Het geheel wordt regelmatig onderbroken door voorbeelden uit mijn toenmalige praktijk als levenseindeconsulent, ter illustratie van het op zorgvuldige wijze concreet bewerken van een zelfbeschikte goede dood.

Velp, januari 2025.

Hoofdstuk 1

EEN GOEDE DOOD

1. Het Europese Hof

In januari 2011 deed het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) uitspraak in de zaak “Haas t. Zwitserland”, een uitspraak waarin uiteraard het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) een belangrijke rol speelde. Gegeven het gewicht van het Europese recht en de bijbehorende voorrang van dat Europese recht op het nationale recht was en is deze uitspraak buitengewoon belangrijk. Het duurde even voor dat overal doordrong, maar ter zake deskundigen waren er snel bij.

Zo commentarieerde Govert den Hartogh onder meer: in deze uitspraak “... heeft het EHRM niet alleen erkend dat art. 8 EVRM een recht op zelfdoding omvat” – Art. 8 EVRM betreft het “recht op privacy” en de Europese rechters rekenen daaronder dus ook iemands eigen beslissing over wanneer en op welke wijze zijn leven moet eindigen – maar het EHRM heeft, aldus Den Hartogh verder, “ook gesteld dat dit recht evenals alle andere rechten ‘concreet en effectief’ moet zijn, niet alleen maar ‘theoretisch en illusoir.’” En dat brengt een toch echt belangrijk gevolg met zich mee, zo besluit Den Hartogh, namelijk: “In beginsel houdt het recht op zelfdoding daarom in dat ook hulp geboden mag worden. Daaraan mogen alleen beperkingen gesteld worden als die een toelaatbaar doel dienen.”¹

Je zou toch zeggen: hier had men hier en daar z’n voordeel mee kunnen doen. Bijvoorbeeld bij de CLW, toen die ruim twee jaar na de uitspraak van het Europese Hof van start ging. Of bij de Nieuwsuur-redactie,

1 G. den Hartogh in: Den Hartogh, G. & Cliteur, P. *Ethiek & Gezondheidsrecht. Preadvies voor de vereniging voor Gezondheidsrecht*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2014, p. 72. Zie ook: Europees Hof voor de Rechten van de Mens, Haas v. Zwitserland 20-01-2011, 31322/07, EHRC 2011/645 (met noot Den Hartogh). Verder: G. den Hartogh, *What kind of death. The ethics of determining one’s own death*. New York: Routledge 2023, p. 32 en ch. 5.

toen die, nog weer later, “Middel X”, natrium-azide, hielp lanceren. Waar ging het nu om in deze zaak van dhr. Haas?

1.1. Pentobarbital, betrouwbaar en verantwoord

De heer Haas is een psychiatrische patiënt die al jaren lijdt aan depressiviteit vanwege een bipolaire affectieve stoornis. Hij meent dat hij als gevolg daarvan niet waardig kan leven en dus wil hij waardig kunnen sterven door zichzelf een goede dood te bezorgen. Eerdere pogingen tot zelfdoding mislukken en hij probeert daarom het middel pentobarbital te verkrijgen, zoals bekend het meest geschikte middel om op betrouwbare en verantwoorde wijze zelf het leven te kunnen beëindigen. Maar pentobarbital is (ook) in Zwitserland uitsluitend verkrijgbaar op recept. En dus gaat Haas aan de slag. Hij benadert zo'n 170 psychiaters die echter allemaal weigeren een recept voor hem uit te schrijven. Pentobarbital blijft zo buiten zijn bereik.²

Maar Haas geeft niet op en begint in Zwitserland aan zijn zeer lange weg door de overheidsinstituties en -instellingen om zijn begeerde recept te krijgen, uiteindelijk doorprocederend tot de hoogste Zwitserse rechter. Hij beroept zich daarbij op artikel 8 EVRM dat in zijn ogen de overheid een positieve verplichting oplegt om ervoor te zorgen – de voorwaarden ervoor te scheppen – dat hij op betrouwbare en menswaardige wijze de hand aan zichzelf kan slaan.

Nu had die hoogste Zwitserse rechter in zijn uitspraak gesteld dat onderscheid moest worden gemaakt tussen een recht te beschikken over het eigen levenseinde en een recht op zelfdoding met hulp van de overheid of anderen. En volgens het Zwitserse Hof valt noch uit het Europese verdrag voor de Rechten van de Mens, noch uit de Zwitserse Grondwet, een verplichting af te leiden voor de nationale autoriteiten om dodelijke middelen (zoals pentobarbital) ter beschikking te stellen zodat men daarmee desgewenst en op een zelf te kiezen moment het leven zou kunnen beëindigen.

De aanhouder hoopte toch te winnen en Haas legt zijn zaak vervolgens voor aan de Europese rechter. Immers, zo zegt hij, de Zwitserse autoriteiten hebben zijn recht om zijn leven op een veilige en waardige

2 Als dhr. Haas zich in die tijd tot een van de consultants van de toenmalige Stichting de Einder had gewend, had hij zijn pentobarbital ontvangen, maar hadden wij de belangrijke uitkomst van zijn rechtsgang moeten missen.

wijze te beëindigen, geschonden. Hoe? Door aan het verkrijgen van pentobarbital voorwaarden te stellen, voorwaarden die het middel – en dus het daarmee beoogde waardige sterven – buiten zijn bereik hielden. De Zwitsers, zo argumenteert Haas, handelen dusdoende in strijd met artikel 8 EVRM. Vandaar zijn gang naar het Europese Hof (dat zijn verzoek ontvankelijk verklaart).

1.2. Geen schending art. 8 EVRM

De Europese rechters erkennen vervolgens in hun uitspraak het recht van een individu om te kunnen beslissen over de wijze en het moment van levensbeëindiging, maar op voorwaarde dat de betrokkene in staat is vrijelijk zijn wil te bepalen en daarnaar te handelen. Dit recht maakt dus inderdaad onderdeel uit van artikel 8 EVRM.

Maar, stelt het Hof, er is hier nog een andere vraag aan de orde, en wel: legt artikel 8 EVRM staten ook een positieve verplichting op om individuen zonder recept toegang te geven tot middelen om daarmee desgewenst hun leven kunnen beëindigen. En op dit punt, stelt het Hof, leveren de door de Zwitserse overheid gestelde eisen geen schending op van artikel 8 EVRM.

De Europese rechters wijzen er in hun uitspraak op dat er op dit punt geen enkele sprake is van consensus tussen de Europese lidstaten. En daarmee komt die staten op dit terrein ook een ruime *margin of appreciation* toe. Want – ook art. 2 EVRM vraagt daarom – de overheid, de staat, heeft immers ook de plicht mensen te beschermen tegen overhaaste en ondoordachte besluiten en tegen de mogelijkheid van misbruik. En dat laatste wordt bijvoorbeeld beoogd door middel van recept-plichtig te maken. Bescherming van het recht op leven – art. 2 EVRM – verplicht overheden, staten, daarom tot een procedure die zekerstelt dat iemand die ervoor kiest zijn leven te beëindigen dit ook weloverwogen en uit eigen vrije wil doet.

En dus luidt de uitspraak van het Europese Hof in de zaak van Haas tegen Zwitserland: “Nee, er is hier geen sprake van een schending van art. 8 EVRM.” En dat maakt deze zaak tevens tot een mooi voorbeeld van een zaak die verloren wordt en/maar toch belangrijke winst oplevert. Uiteraard op voorwaarde dat er fatsoenlijk wordt nagedacht.

Hoofdstuk 2

ZELFBESCHIKKING

1. Geen absolute waarde

“Autonomie is uiteraard geen absolute waarde en dient altijd in samenhang te worden gezien met andere waarden, om een afweging te kunnen maken hoe deze waarden en achterliggende belangen zich tot elkaar verhouden.” Aldus toenmalig minister Schippers op p. 6 van haar brief van 12 oktober 2016, bevattende de *Kabinetsreactie en visie Voltooid Leven*¹, waarmee zij reageerde op het rapport van de Adviescommissie Voltooid Leven (Commissie-Schnabel)².

De minister slaat de spijker op de kop, al is het ook wel lastig hier mis te slaan want er is in dit ondermaanse geen enkele waarde absoluut. Maar het kan geen kwaad hier nog eens de aandacht op te vestigen, want als het gaat om autonomie – en zelfbeschikking; de minister gebruikt beide begrippen – dan zijn misverstanden, al dan niet moedwillig, aan de orde van de dag.

2. Zelf beschikken

Het gaat in de euthanasiediscussie om een specifiek – en zeker niet het enige, maar wel heel belangrijk – toepassingsgebied van onze zelfbeschikking of autonomie, namelijk het gebied van de keuzes rond het eigen levenseinde. Het betreft zelfbeschikking in de toepassing van: zelf over het eigen levenseinde kunnen beschikken, zoals al gezegd formeel gedefinieerd als “het zelf verkrijgen en/of behouden van regie

1 <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2016/10/12/kabinetsreactie-en-visie-voltooid-leven>.

2 Adviescommissie voltooid leven, *Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*. Den Haag, 2016 (<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2016/02/04/rapport-adviescommissie-voltooid-leven>).

én zeggenschap bij het op zorgvuldige wijze besluiten tot en voorbereiden en bewerken van het eigen levenseinde”.

Zelfbeschikking of autonomie is op tal van andere gebieden van belang. Bij keuzes inzake geloof, huwelijk/samenwonen, gezinsvorming, loopbaan, enzovoort. Niet alle keuzes zijn van even grote betekenis. Dat is niet alleen afhankelijk van de kwestie zelf, maar natuurlijk ook van het belang dat het individu aan die kwestie hecht.

Waar gaat het nu om, bij dit *zelf beschikken over*? De betekenis die Van Dales *Groot Woordenboek van de Nederlandse taal* geeft voor “beschikken” is bepaald verhelderend.

“Beschikken” betekent, aldus Van Dale, om te beginnen (overgankelijk):

1. ordenen regelen (ook gezegd van God en het noodlot)... zijn testament maken; 2. Beslissen, een besluit nemen aangaande...; 3. (de huishouding beschikken) besturen, bezorgen.

Dit is niet de betekenis die voor *zelfbeschikking* het meest relevant is. Dat geldt veel meer voor de onovergankelijke betekenis. Die is daarvoor nog explicieter van belang, nl. “beschikken over” als:

1. beschikken over iem. of iets, er naar welgevallen gebruik van (kunnen) maken, tot zijn dienst hebben; 2. een bestemming geven aan ...

Dit is de betekenis die vooral een rol speelt in *zelfbeschikking* en daarbij is het interessant dat die betekenis duidelijk maakt dat dit alléén betrekking kan hebben op het *eigen* leven. Immers, “naar welgevallen gebruik maken van” of “een bestemming geven aan” het leven van een ánder is een vorm van misbruik. Daar gaat die ander *zél*f over.

Het begrip “welgevallen” zal voor sommigen een (te?) relativierende en naar willekeur neigende klank hebben. Maar het is niet anders en dat is maar goed ook. De invulling aan het bestaan, de bestemming aan het bestaan, het gebruik maken van het bestaan, dat alles hoort te gebeuren door en in handen te liggen van, degene wiens bestaan het is.

2.1. Zelf beschikken om niet zelf te beschikken

Kun je daar ook van afzien? Zeker. Je kunt besluiten: ik zie daarvan af, ik geef dat alles *uit* handen, ik belijd mijn onbeduidendheid en